

A János vitéz egyetemes mesemotívumairól

A magyar néprajztudomány mindig szívesen foglalkozott a *János vitéz* mesemotívumainak kérdéskörével. Elek Oszkár 1916-ban már a pozitivisták motívumkutatás addigi eredményeit foglalhatta össze;¹ Berze Nagy János 1925-ben az akkori mesetipológiai kutatás nemzetközileg is legjobb szintjén szögezhetette le – már címében is beszédes – tanulmányában a máig érvényes módszertani tanulságot: „Hogy konkrétan melyek voltak ezek a mesék [ti. amiket Petőfi ismert], a magyar föld mely tájáról ismerte őket, ma már meg nem mondhatjuk”.² Hozzátehetjük: a konkrét vagy egyetlen meseforrás kimutatására tett kísérletek, történetek akár a Henszlmann Imre által már felvetett szlovák mesepárhuzamoknak³ a Hrúz-család származási vagy Hrúz Mária születési helyére, a Turóc megyei Liesnóra vagy Nécspálra lokalizálásával, akár a tanító-nagybácsi, a Ján Kollár népköltészeti gyűjteménye számára adó Hrúz György feltételezett közreműködése révén, azóta sem jártak sikerrel.⁴ (Hrúz György életútját ebből a szempontból is tisztázta Jakus Lajos.⁵)

Az összehasonlító módszer mellett szólnak az életrajzi kutatások tapasztalatai is. Petőfi öt és fél éves kora óta, 1828-tól nem volt elsődleges közösség (együttélő család, faluközösség, egyházközség) tagja, és akkor még nem szóltunk a környező nyelvi közeg megváltozásáról, a szlovák Kiskőrösről a színmagyar Kiskunfélegyházára költözéséről 1824 októberében, a gyermek 22 hónapos korában.⁶ Másodlagos közösségei viszont kivétel nélkül olyanok voltak (iskolai diákközösség, vándorszínész-társulat, katonai egység, sőt szerkesztőség és írói-baráti kör), amelyek nem egy tájegység vagy egy társadalmi réteg domináns hagyományrendszerét ismertették meg vele a maga teljességében, hanem éppen a sokfelől érkezett emberek sokféle, ám óhatatlanul felületesebb hatását közvetítették.

Berze Nagy János 1925-ben már több mint egy évtizede ismerte a „finn iskolá”-nak is nevezett Aarne-féle mesetipológiát, elismerő recenziót is írt róla.⁷ Tanulmányában Berze Nagy több mesetípust mutatott ki a *János vitéz* cselekményében: mindenekelőtt az Erős János-mesetípust (AaTh 650/A), azután az Árgirus-típust (az AaTh-ban nem szerepelt, a *Magyar népmesekatalógus* Dömötör Ákos összeállította 2. kötetében, Bp., 1988: 400 A*), az ördögszerető-típust (AaTh 407B), az üldözött szarvasűző-típust (AaTh 401), a Fehérlófia- és a Borsszem Jankó-típus keveredését (AaTh 312D), a virággá változott leány-típust (AaTh 407), valamint ezek kontaminációját. Az említett típusokhoz azután a tanulmány az ismert egyetemes és magyar meseanyagot is felvonultatta.

Berze Nagy a mesetipológia szintjén teljes joggal szögezte le: „Petőfi ezeknek a meséknek néha aprólékos *elemeit*, de főképpen *indítékait és indítéksorozatait*, tehát

¹ ELEK Oszkár, *Petőfi „János vitéz”-e és a népmesék*. Ethnographia, 1916. 168–190.

² *Petőfi költészetének folklóre-párhuzamai*. Népelet-Ethn 1925. 38.

³ *A népmese Magyarországon*. Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. dec. 5. 12. (a IV–V. folytatás vonatkozik a János vitézre); újraközölve ENDRÓDI Sándornál: *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*. Bp., 1911. 367–370., 370–373. (a továbbiakban: EPN)

⁴ Ilyen volt KHIN Antal cikke: *Barangolás a Nagy-Fáttra aljában*. Híradó (Bratislava), 1932. júl. 17.

⁵ *Petőfi családja*. Studia Comitatus Pestiensis 19., Szentendre 1989. 131–134.

⁶ Vö. FEKETE Sándor, *Petőfi Sándor életrajza I. Bp.*, 1973. 39–44.

⁷ ARTTI AARNE, *Verzeichnis der Märchentypen*. Helsinki, 1910. (FFC 3.) A recenzió: *A finnek meseosztályozása*. Ethn 1913. 65–82., 147–160. Második, Stith THOMPSON által kiegészített kiadása: *The Types of the Folk-Tale*. Helsinki, 1928. Harmadik kiadása: uo., 1961. Hivatkozása: AaTh + típusszám.

inkább azon nagyobb szerkezeti egységeit vette át, melyek neki a mű szerkezeti felépítésénél szempontul szolgáltak. Szerkesztő eljárásában azonban a mesei indítékok egymásutánja őt annyira nem kötötte, az indítékokkal oly szabadon bánt, hogy az egyes indítékoknak nemcsak saját típusaikon belül való kötelékeit szaggatta széjjel, hanem a mintául szolgáló mesék felbontott indítékait is tetszése szerint mintegy összekeverte...⁸

Berze Nagy persze tételesen nem vonta le elemzésének *irodalomtörténeti* következtéseit, kivált a Petőfi-kutatás örökzöld vitakérdéseiben nem – sajnos, ezzel az irodalomtörténészek is adósak maradtak. Az a tény példának okáért, hogy már az I. fejezet 57–64. sorában mesemotívum bukkan fel (a mostoha szétválasztja a szerelmeseket, az Árgirus-típusból), s a mesetipológiai párhuzamok a továbbiakban is folyamatosan kimutathatók a cselekményben, ékesen cáfolja azt a Gyulai Páltól már 1854-ben tényként, de forrás megadása nélkül (valószínűleg szóbeli közlés nyomán) publikált megállapítást, hogy Petőfi „Eleinte csak egy pár szakaszból álló népies beszélyt akart belőle készíteni s lassan-lassan egy nagy népmese kerekedett ki belőle”,⁹ azaz a megírás legalább két munkafázisban történt, s közben az írói szándék is változott. A sohasem bizonyított tétel Illyés Gyulánál már ellentmondásosan olvasható: „a népi, tündéri hősköltemény” 1844 decemberében, első felolvasásakor „még a mai alakjának körülbelül felénél fejeződött be”, és a siker hatására folytatta volna művét, áttemelve azt a mesék szintjére – bár „semmi toldást-foldást, utólagos hegesztést” nem találhatni a szövegen.¹⁰ Pándi Pál ideologikusan igyekezett feloldani ezt a vélt ellentmondást: míg Vörösmarty Mihály *A katona* c. versének (1844), a *János vitéz* egyik vélhető mintájának Endréje hazatér és boldog lesz („liberális szemlélet”), addig „János vitéznek magasabbra kell emelkednie, hogy emberi életet éljen: egészen a mesék, tündérvilágok szférájába” („plebejus szemlélet terméke”).¹¹ Martinkó András alkotáslélektani megoldást kínált: Petőfi nem akart *A helység kalapácsánál* rövidebb művet publikálni, a kiégésítéshez azonban nem futotta epikus fantáziájából, a meséhez fordult tehát.¹²

Berze Nagy János idézett értékelésében a kiemelések a szerzőtől származtak. Az „aprólékos elemek” meg „az indítékok és indítéksorozatok” megkülönböztetése voltaképpen módszertani kérdést takar: a nagyobb egységek, a *mesetípusok* szintjén történjen-e az elemzés, vagy próbáljuk megközelíteni az elemi egységnek jobban tekinthető *mesemotívumokat*? Berze Nagy áttekintése az előbbi módszerre épült, mi az utóbbit választottuk.¹³ Vizsgálatunk alapja Stith Thompson katalógusa, a *Motif-Index of Folk-Literature I–VI.*, Helsinki 1932–1936. (Mi az 1955–1958. évi, Copenhagen-i kiadást használtuk.)

⁸ I. h. 38.

⁹ *Petőfi Sándor lyrai költészete*. Bp., 1908. (Petőfi-Könyvtár 5.) 35.

¹⁰ ILLYÉS Gyula, *Petőfi Sándor*. Bp., 1963.² 140–141.

¹¹ PÁNDI Pál, *Petőfi. A költő útja 1844 végéig*. Bp., 1982.² 452.

¹² *Feleletre váró kérdések a János vitéz körül*. In MARTINKÓ András, *Költő, mű, környezet*. Bp., 1973. (ItFüz. 82.) 74.

¹³ Petőfi *János vitéz*ének motívumelemzése során le kellett mondanunk a Propp–Meletyinszkij módszer alkalmazásáról, mivel költőnk műve esetében nem cselekménytípusok stabil kombinációs sorairól van szó, hanem a motívumok szabad kezeléséről, sőt a motívumoknak egyéni átalakításáról. Maga Propp vallja be, hogy az a törvény, amely a funkciók sorrendjére vonatkozóan állandó azonosságot hirdet, az irodalmi mesékre nem vonatkozik (V. J. PROPP, *A mese morfológiája*. Bp., 1975. 38. és kk.).

A *János vitéz*, főbb cselekménymozzanatait és szereplőinek rendszerét az egyetemes mesemotívumkinccsel összevetve, az alábbi képet mutatja:

Fejezet, sor	cselekménymozzanat, szereplő		motívumszám és leírás a katalógusban
I. 57– 64.	a mostoha szétválasztja a szerelmeseket	S 31.	Cruel stepmother
VI. 253– 532.	a zsványtanya és elpusztítása	P 475.	Robbers
XIV. 705– 716.	a kitett-talált gyermek	S 331.	Abandoned child in boat (floating chest)
XIV. 729– 734.	szolgai sorban nevelkedés	S 351.2.	Abandoned child reared by herdsman
	Kukorica Jancsi mint János vitéz	P 412.1.	Shepherd as hero
XVII. 878– 884.	felhőbe kapaszkodás	F 110.1 D 1524.9.	Wonder voyages Magic wind transports hero
XVII. 889– 902.	griffen utazás	F 62.	Bird carries person to or from upper world
XVIII. 972– 984.	a gonosz mostoha Iluska életének megrontója	P 282. G 204. S 322.4.2.	Stepmother Girl in service of witch Stepmother orders stepdaughter killed
XVIII. 997–1004.	a sírről szakított rózsa	E 631.1. E 711.2.2.	Flower from grave Soul in flower
XIX. 1051–1052.	a megrekedt szekér kirántása	F 611.3.2.	Hero's precocious strength
XIX. 1065–1080.	az óriáscsősz megölése	F 628.2.3.	Strong man kills giant
XX. 1125–1146.	kőevés, az óriáskirály agyonütése	G 156. K 912.	King of giant Head of giant cut off by one as they enter house
XX. 1169–1173.	a varázssíp	D 1224.	Magic pipe
XXI. 1221–1254.	a boszorkányok elpusztítása, megvilágosodás ezáltal	G 200–299. G 205. G 271.2.	Witches Witch stepmother Witch exorcised by burning stick
XXII. 1279–1296.	a kísértetjárás	E 700–799.	Souls
XXIV. 1336–1664.	átkelés a tengeren	D 2121.	Magic journey
XXV. 1369–1408.	kapuőrző állatok megölése	F 628.1.3.1.	Man kills dragons with own hands
XXVI. 1409. és kk.	Tündérország	F 213. F 302. F 370.	Fairyland on island Man goes in the fairyland Visit to fairyland
XXVII. 1453–1460.	élet tava	D 925. F 162.6.2.	Magic fountain Lake with water of life
XXVII. 1461–1480.	Iluska feltámadása	E 80.	Water of life. Resuscination by water
XXVII. 1486.	János vitézt tündérr királlyá választják	F 252.1.1.	Fairies elect king

Az áttekintés ezúttal is egységes írói szándékkal alkotott műnek mutatja az elbeszélő költeményt, a mesemotívumok (kivált, ha a cselekmény időrendjét, a XIV. fejezetet bevonva, helyreállítjuk) már a „népies beszély”-nek nevezett hányadban is megjelennek; a többfázisú alkotói folyamat amúgyis filológiai bizonyítás híján lévő hipotézise bizvást a Petőfi-legendák körébe utalható.

Az egyetemes mesemotívumok igénybevétele, „megterhelése” természetesen korántsem egyenletes. A motívumok szabad, egyéni felhasználására, amelyet már – mint idéztük is – Berze Nagy János szintén Petőfi legfontosabb alkotói sajátosságának tartott a *János vitéz*ben, lássunk most néhány példát!

A „gonosz mostoha” (S 31.) motívuma Thompson kimutatása szerint legalább 15 hagyományos cselekménytípusban fordul elő a prózafolklórban, így jelenléte biztosítja az irodalmi mű folklór jellegét. Petőfi motívumkezelésének sajátossága, hogy az S 31.>G. 200. etolódással a *János vitéz*ben genezisében mutatja be a gonosz mostoha boszorkánnyá alakulását.

A gonosz mostoha>boszorkány átalakulásból további motívumváltozás is következik: míg a nemzetközi folklórban közismert az, hogy a hős elpusztítja a boszorkányt (G 275.8.: Hero kills witch), addig Petőfinél egyrészt János vitéz erre sajátkezűleg nem képes, sőt majdnem elszalasztja a lehetőséget, másrészt – s ez a fontosabb változtatás – a boszorkány megöletésével a hős szeretőjének gonosz mostoháját bünteti meg.

A motívumok belső szerkezetét sajátos módon változtatja meg a költő. A nemzetközi prózafolklórban ismert az a motívum, hogy a hős az óriást vasgolyóval öli meg (Z 312.2.: Giant ogre can be killed only with iron club he carries). Petőfinél az óriás elpusztítása kővel, egy nagy szikladarabbal történik, ami szerveesebben illeszkedik az óriások sziklavára keltette megdöbbenés élményéhez. Az is általánosan elterjedt motívum, amely szerint a szerelmes hős hercegnőt vesz feleségül (L 101.: Lowly hero marries princess). Petőfinél ismét módosul a motívum: az egyszerű szolgálólányból lett tündérkirálynő feleségül vételével van dolgunk.

Az egyéni motívumhasználat további, szép példája lehet Iluska megtalálása, ahol a motívumok kombinációja teremti meg az eredetiséget. A „virágban lévő lélek” (E 711.2.2.) összekapcsolódik a mágia sikerét bizonyító tettel (D 1426.0.1.: Magic helps hero win princess).

Figyelemre méltó tipológiai sort láthatunk a *János vitéz* befejezésében: a tündérsziget (F 213.: Fairyland on island), a tündérszigetre utazás (F 302.1.: Man goes in the fairyland), a tündérek királyválasztása (F 252.1.1: Fairies elect king) motívumsorát, melynek tagjai így, együttesükben legkönnyebben az ír prózafolklórból mutathatók ki. Ez persze nem filológiai hatás, egyéni tájékozódás vagy kultúrkapcsolat eredménye; sokkal inkább az európai platóhoz viszonyítva elfoglalt, sokban hasonló kulturális periféria-helyzet következménye.

Néhány vitatott kompozíciós kérdés megválaszolásához is kaptunk segítséget. Henszlmann Imre óta hagyományosan a fazekassal való jelenetet és a kísértetjárást epizódnak tekintik.¹⁴ Most az F 611.3.2. és az F 628.2.3. motívum egymás utáni és közeli felbukkanása Pándi Pált igazolja, aki nem az óriásország létezésére vonatkozó híradást látja (amint azt Henszlmann állította) a fazekas-jelenet lényegének: „...ennek a találkozásnak sokkal inkább az a funkciója, hogy a költő az olvasó tudtára adja (...) hőse erejét, kalandvágó készségét az óriások birodalmá-

¹⁴ EPN, 370. (Vö. a 3. jegyzettel!)

nak evilági küszöbén. Tehát (...) a fazekassal való találkozás is a hős próbája..."¹⁵ (Kiemelés az eredetiben.) Hasonló kompozíciós magyarázat kínálkozik a kísértetjárás jelenete kapcsán is: a mostoha-boszorkány metamorfózis után ez az erősen megterhelt motívum végét jelenti, a szellemvilág utolsó ellentámadását, ártó kísérletét a döntő próbára készülő, pihenő, erőt gyűjtő hős ellenében.

Ahol pedig mind a Berze Nagy János-féle áttekintésben, mind a mostani elemzésben „lyukak” mutatkoznak, mint a huszárok meseföldrajz-logikájú vándorlásában vagy a franciaországi hadjárat leírásában, ott a hiányt részben már az utóbbi évek filológiai kutatásai pótolták, elsősorban Pogány Péter vizsgálódásai, a ponyvaforrások feltárásával.¹⁶ Adott a lehetőség, hogy Petőfinek az említett másodlagos közösségek műveltségi hagyományaiából merített élményei révén (a ponyvaforrások feltárása után például könyvtárának újraolvasásával, olvasmányainak alaposabb megismerésével, vándorszínészi repertoárjának szövegrekonstrukciójával) a *János vitéz* szellemi hátországát, forrásvidékét a filológiai és tipológiai kutatások *együttes* folytatásával mindjobban feltárjuk. Mint ahogyan a legegyetemesebb mesemotívumok és a legsajátosabb magyar népkönyvek együttes, alkotó felhasználása révén lett (hogymost más forrástípusokról ne is szóljunk) a *János vitéz* az egyetemes kultúrának is szerves része.

Dömötör Ákos-Kerényi Ferenc

¹⁵ I. m. 460.

¹⁶ *A magyar ponyva tükröze*. Bp., 1978. 70., 106., 273.